

GÉCZI KINGA

INTEGRÁCIÓ ÉS KIREKESZTÉS

Az MTA Szociológiai Kutatóintézet fogyatékosággal élők helyzetével foglalkozó kutatócsoportjának felkérésére írom ezt a tanulmányt, melyben fontos gondolatokat kívánok megosztani a vak és gyengén látó emberek látó közösség felől történő elfogadásáról, amely magában foglalja az esetleges elutasításokat, kivetettséget is. Valamint kívánok szólni a köztudatban lévő előítéletek megalapozatlanságáról.

Egyúttal célom, hogy átfogó és hiteles képet adjak a vak és gyengén látó gyermekek, fiatalok és felnőttek lelki-szellemi és fizikai fejlődését elősegítő törekvésekről és a mindennapi életben adódó – a vaksággal is összefüggésben lévő – főbb problémákról; ezen élethelyzetek kezeléséről, megoldásáról – akár csak elviekben létező, akár a gyakorlatban is működő megoldásról legyen szó –, koncentrálván az egyes életszakaszokra leginkább jellemző problémákra.

Azt remélem, hogy a kívülálló emberek számára is könnyebben befogadható, bennük együttérzést, ugyanakkor sajnálatot nem keltő helyzetképet sikerül festenem – a teljesség igénye nélkül – ebben az aránylag rövid és lényegre törő értekezésben. Minthogy én magam is érintett vagyok, saját tapasztalataim is vezetnek a téma megírásakor.

Látóként születtem. Tízéves voltam, amikor elveszítettem a látásom egyik napról a másikra – teljesen váratlanul ért, felkészülni sem lehetett rá. Az olvasó számára talán kevésbé fontos, mindez hogyan is történt, így most erre nem térek ki részletesen. Ami hangsúlyossá vált, és amit mindenképpen fontosnak tartok kiemelni, hogy ez nagy változást hozott az életemben. Újból fel kellett fedeznem önmagamot és a világot, megismernem a bennem rejlő képességeket, a lehetőségeimet és határimat, és új emberként kibontakoznom. Ahogy telnek az évek, egyre inkább rájövök, hogy mindezzel nemcsak veszítettem, hanem sokat kaptam is a sorstól; ezáltal teljes és boldog emberként élhetem az életem. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy sok addig ismeretlen nehézséggel és problémával is szembe kellett néznem.

Akkor gyerekként még mindenáron vissza akartam kapni a látásomat, s ez nagymértékben meggátolt abban, hogy bele tudjam engedni magam az új helyzetbe; belássam, hogy ezután másképp kell rendeznem az életem – ami egyben

sok lemondással is jár –, és hogy egyáltalán elfogadjam magamat olyanak, amilyen vagyok. Jó néhány év eltelt, mire ráébredtem, hogy a leghelyesebb, ha az adott helyzetből kiindulva próbálok meg élni a lehetőségekkel, és kifejleszteni magamban új képességeket. Sokat segített volna – így utólag visszagondolva, ha akkor a szüleim jobban elfogadják azt, ami velem történt, és azt erősítik bennem, hogy az új helyzetemben úgy kezdjek valamit az életemmel, ahogy vagyok – elfogadva magam, és azt, hogy bizonyos dolgok számomra elérhetetlenné váltak, s ne akarjam úgy élni az életem, mintha még mindig látnék. Jó, ha az ember ilyenkor megtesz mindent azért, hogy az úrt, a hiányt, ami az életében keletkezett, valami széppel és jóval betöltse. A talpra állás kemény munka, nem is megy egyik napról a másikra. És azoknak sem könnyebb a helyzetük, akik már a születésüktől kezdve nem látnak. Minden vak ember számára komoly kihívást jelent felkutatni azon képességeit, amelyek segítik őt abban, hogy teljes értékű emberként élhessen; és kihívást jelent folyamatosan fejlődnie és kitartania amellett, amit elkezdett. Az ember, kiváltképp a valamely érzékszervét elvesztett ember, ugyanis hajlamos egy-két kudarcélmény után lelankadni, vagy összetörni, és kishitűvé válni. Gyakori probléma, hogy az ilyen embereknek aztán odalesz az önbecsülésük, és sokan búskomorságba, depresszióba süppednek.

Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, amikor valaki érdektelenné válik.

Főleg a gyermekek számára fontos, hogy kiemeljük azokat a tulajdonságokat, amelyeket értékelünk bennük, s ebbéli elismerésünket feléjük ki is fejezzük. Hagynunk kell, hogy a gyermekek életkoruknak megfelelően minden olyat megtegyenek, elvégezzenek, amire önállóan képesek. Segítség nélkül öltözködjenek, maguk kössék be a cipőjüket, egyedül mosakodjanak, sőt az ügyesebbek a reggelijüket/uzsonnájukat is készítsék el. Szép fokozatosan egyre többet lehet rájuk bízni. Idővel meg kell tanulniuk az önálló közlekedést, a házi munkák elvégzését stb. is. A gyengébb képességű gyerekeket is fel kell karolnunk, és erősíteniük kell őket abban, hogy igenis meg tudnak birkózni az adott feladattal. Itt tartom fontosnak megjegyezni – elsősorban a szülők és pedagógusok felé intézve szavaimat –, hogy sokkal könnyebbé teszi a helyzetet ilyenkor az, ha megvan bennünk az elfogadás, amivel körülvesszük a gyermeket, és nem támasztunk felé képességeit meghaladó elvárásokat. Ugyanakkor túlzó elfogultságba sem szabad esnünk, mivel az éppoly ártalmas tud lenni, mint a túlzottan magasra tett mérce.

Csak így fedezheti fel magában az ember csodálatos új képességeit: ekkor válik nyitottá és felszabadulttá, ekkor mer próbálkozásokat tenni a világ és önmaga

megismerésére, és ekkor nyeri vissza önbizalmát és az élethez való helyes hozzáállását is. Csak ha ezt az első lépést megtettük – vagyis hogy az ember elfogadja az életét a maga tökéletlenségeivel együtt, és megpróbál ezzel úgy együtt élni, hogy az gyümölcsöző legyen; és sem kevesebbnek, sem pedig többnek nem gondolja magát embertársainál –, juthatunk el oda, hogy természetessé váljon a vak emberek jelenléte, alkotó munkája, baráti közeledése a látó emberek között.

Az egyik legfontosabb közeg – a család után –, amelynek evidens módon jelentős szerepe van abban, hogy ilyenné formálja a gyermekeket, az iskola.

Két intézmény létezik Budapesten, amely vak gyermekek nevelésével és oktatásával foglalkozik immár évtizedek óta. Az egyik a XIV. kerületben az Ajtósi Dürer sor 39. szám alatt található Vakok Általános Iskolája, a másik szintén a XIV. kerületben a Miskolci úton lévő Gyengénlátók Általános Iskolája. Már sok-sok év óta folyik ezekben a vak, illetve gyengén látó gyerekek tanítása; s bár az oktatásuk és a nevelésük nem mindig megy gördülékenyen, mégis elmondható, hogy mind a két intézmény nagy gyakorlattal és tapasztalattal, s ezzel együtt jó eredményekkel is rendelkezik e téren. Az évek során oktatási és nevelési módszereink mindjobban igazodott a gyermekek egyéni igényeihez és képességeihez, és számtalan plusz program került megvalósításra, amely még változatosabbá teszi a gyermekek számára az iskolai életet (pl. gyógyterápiás jellegű külön foglalkozások, szakkörök, versenyek, sportprogramok, kirándulások stb.). A kézügyesség vagy a mozgás fejlesztésére irányuló kiegészítő foglalkozások látványos fejlődést hoznak azoknál, akik esetleg másban gyengébb képességűek. A kiemelten kezelt tanítási-tanulási folyamat mellett az iskolákban törekednek a barátságos légkör megteremtésére. Ez azért is fontos, mert az intézmények nevelőotthonként is működnek. A két iskola keményen küzd azért, hogy mindezek az örömteli dolgok ne csak a falaikon belül váljanak nyilvánvalóvá, hanem eljussanak minél szélesebb körben a látó emberekhez is. Ez irányú céljaik megvalósítását segítik különféle egyéb programjaik, amelyek látó gyermekek részvételével zajlanak – legyen szó akár sporteseményekről, akár tanulmányi versenyekről, vagy közös táborozásokról és még lehetne sorolni.

Ugyanez elmondható a fiatal felnőtt látássérültek és az idősebb korosztályok törekvéseiről is. Számtalan olyan programot említhetünk, amelyeken a látókkal együtt vehetnek részt vakok és gyengén látók – a kirándulásoktól kezdve, a közös táncoláson, énekléseken át egészen a nyári üdülésekig stb. Így életközelié válik a látó emberek számára is az addig ismeretlen helyzet: milyen együtt lenni egy vak emberrel, hogyan lehet segíteni neki a legmegfelelőbb módon. Minél több közös

élményre, gyakorlatban szerzett megtapasztalásra van szükség, hiszen elméleti úton nem lehet a látó embereknek mindezt átadni.

Egyik ilyen nagyszerű, immár évek óta visszatérő tavaszi megmozdulás a *Fuss a fényben* futógála, amelyen vakok és látók egyaránt rajthoz állnak. A rendezvény fő részét képezi az 5,3 kilométeres Margit-sziget körüli távfutás és az Atlétikai Centrum pályáján megtartott 400 méteres gyorsfutás. De nemcsak a mozgás és a sport kedvelői jönnek ki ilyenkor a szigetre: egésznapos eseményről lévén szó, sok más program színesíti a választékot.

Számos egyesület és klub is kínál téli vagy nyári sportolási, kirándulási és nyaralási lehetőséget látássérült embereknek. A futás mellett a kedvelt sportok közé tartozik a tandembiciklizés, az úszás, valamint a hegymászás, de a felsorolás korántsem teljes. Az együtt sportolás során csökken az a vakok és látók közötti távolságtartás, ami a mindennapi életre olyannyira jellemző.

Vannak olyan látássérült emberek – a mi hazánkban is –, akik átlag feletti képességgel rendelkeznek, mondjuk, kimagasló zenei tehetséggel születtek. Az ő nevük gyakran egész Európát vagy a világot is bejárja – ami számukra dicsőség, a fogyatékos emberek ügyének pedig megerősítés, hiszen általuk és teljesítményüknek köszönhetően még nagyobb körben figyelnek föl az emberek „másként élő” társaikra.

Az ismerkedések, találkozások során egyre jobban feloldódik az az ellentét, ami az emberek közti különbözőségekből, egyéni sajátosságokból adódik; ehelyett az emberi sors közös vállalása, az egymástól való hasznos és fontos dolgok tanulása, új barátságok kötése kerül előtérbe. Mindeközben folyamatosan átalakulnak a korábbihoz hozott előítéletek a másik emberrel szemben. Félreértés ne essék, nemcsak a látó embereknek vannak előítéleteik a vakokkal, gyengénlátókkal szemben, ez fordítva is igaz. Nehéz lenne megmondani, hogy mindezek a téves képzetek honnan is fakadnak. Talán a nevelési mód, amit alkalmazunk, nem a legjobb? Talán az érdekképviselő vagy egyes szervezetek működése nem elég hatékony? Netán nem jut el elég sok emberhez az az információ, mikor és mely programok adnak lehetőséget arra, hogy – közös részvétel útján, vagy előadások meghallgatása révén, esetleg egyéb más kulturális programok keretén belül – kicsit közelebbről is megismerkedhessenek a társadalom e rétegével? Elképzelhető, hogy sokszor a vakok és a gyengénlátók nem elég nyitottak arra, hogy bekapcsolódjanak a látó emberek életébe? Ezekre a kérdésekre jómagam nem tudom és nem is akarom egyedül megadni a választ. A célom inkább az, hogy ezekről

közösen gondolkodjunk, illetve ne csak gondolkodjunk, hanem azt a kicsit, amit lehet, a magunk oldaláról mindannyian tegyük is meg. Mindig lehet tenni valamit. Egy kedves szó, mosoly, szeretetteljes közeledés is nagyon sokat jelent.

A látó emberekkel való kapcsolatteremtésnek egyik fontos eleme a kisgyermekkorban elkezdett, természetes úton zajló bevonódás az óvoda vagy a látóosztály közösségébe, esetleg más úton történő közlekedés, barátkozás látó gyerekekkel. Itt kell megemlíteni, hogy már régebb óta létezik az ún. integrált oktatás, amelynek lényege, hogy a vak vagy gyengén látó gyerekek látóiskolában végzik tanulmányaikat. Ennek kapcsán beszélhetünk az utazótanárokról, akiknek a vakiskola alkalmazottaiként feladatuk, hogy figyelemmel kísérik a látóiskolába járó látássérült gyerekeket, és segítsék őket abban, hogy jó eredményeket érjenek el a tanulásban. Néha kijárnak hozzájuk, akár vidékre is, ha szükséges. Különböző segédeszközöket is a diákok rendelkezésére bocsátanak, amelyeket máshonnan nincs lehetőség beszerezni. Segítenek a közlekedés megtanulásában és más olyan dolgokban, amelyek az önálló élethez nélkülözhetetlenek. Mindez azt a célt szolgálja, hogy a látássérült gyerekek megtanuljanak alkalmazkodni látó társaikhoz, tapasztalatra tegyenek szert problémás helyzeteket kezelésében, még mielőtt teljesen kikerülnének a vakiskola hatásköréből, és tisztességgel helyálljanak a látóosztályban. Ezzel együtt persze a látó gyerekek is kialakítanak egyfajta viszonyt vak társukkal szemben, ami helyes tanári közbenjárás és segítség mellett mindnyájuk javát szolgálhatja.

Hasznosnak bizonyul azonban, ha az első két-három évben a látássérült gyerekek a vakok és gyengénlátók iskolájában elsajátítják azokat az alapkészségeket (pl. Braille-írás és -olvasás, hallás utáni megértés, visszacsatolás a tanár felé stb.), amelyek megkönnyítik számukra az órákon való aktív és hatékony részvételt, támogatják fejlődésüket a tanulásban. Erről sok tapasztalat halmozódott fel az utóbbi években. Néhol könnyebben, néhol csak nehézségek árán sikerül elfogadtatniuk magukat a vak/gyengén látó tanulóknak a látó társaikkal. Persze olyan helyzettel is találkozhatunk, amikor egy-egy diákból folyamatos ellenérzést vált ki a vak vagy gyengén látó társ jelenléte.

Mindazonáltal nem lehet és nem is szabad a látótársadalmat egy nagy homogén csoportnak tekinteni, eltérő személyiségünkől fakadóan változó, ki mennyire elfogadó. Sajnálatos módon a legtöbb általános és középiskola nem meri bevállalni a látássérült gyerekek tanítását és a látóközösségbe való integrálását. Szerencsére vannak azonban olyan oktatási intézmények is, amelyek gyakran vesznek föl látássérült tanulókat, ilyen például a Városligeti Két tannyelvű

Általános Iskola, vagy a Neumann János Számítástechnikai Szakközépiskola és Gimnázium. Ezek az iskolák folyamatos fejlődésen mennek át, ami nemcsak a fogyatékos tanulóknak kedvez. Tanítási módszereik rengeteget csiszolódnak és idomulnak a vak és gyengén látó diákokhoz. Ettől függetlenül manapság is gyakran előforduló probléma – és egyben helytelen pedagógiai módszer –, hogy a fogyatékos tanulók néhol kiváltságokat élveznek az osztályon belül. Ez alatt az értendő, hogy a tanárok nem követelnek meg tőlük bizonyos dolgokat, amelyeket társaiktól viszont igen, és amelyek elvégzésére egyébként képesek lennének. Csak néhány példát említenék: a látássérült diákoknak nem kötelező testnevelésre járni, a hetes szerepét sem kell elvállalniuk, ha nem akarják. Gyakran mentesülnek az írásbeli felméréstől, helyette szóban felelnek. Az érettségien is többen kikerülnek, hogy ugyanolyan elbírálás alá essenek, mint a látó diákok. Néhányukat a nyelvtanulás alól is felmentik – nem feltétlenül azért, mert ez látszik a legheylesebbnek, hanem mert sok tanár nem tudja az órán összegezgetni a látók és látássérültek közös oktatását úgy, hogy az mindenkinek előnyére váljon. A tantárgyakon belül a matematika és a nyelvtanulás okozza a legtöbb nehézséget, mivel ezek elsajátításához több időre vagy több szemléltetőeszközre van szükség. Némely tanárok plusz erőfeszítéseket is tesznek azért, hogy a tananyaghoz kapcsolódóan egy adott dolog jobb bemutatására kitaláljanak olyan érdekességeket, amelyek a vak diákok számára könnyebben befogadhatóvá, megérthetővé teszik az elsajátítandó tananyagot. Sőt, nem egy közülük különórákat, korrepetálásokat is tart a tanulók részére, hogy segítse őket a többiek mellé való felzárkózásban. Ezek az erőfeszítések mind nagyra értékelendők.

Nem kis számban vannak olyan főiskolák, egyetemek is, akik vakok számára is nyújtanak lehetőséget számos szakmai képzettség megszerzésére. Főleg a számítástechnika, a tanári pálya, a gyógypedagógia, a szociális foglalkozói szak és a jog jár élen e téren; de rengetegen választanak ezektől eltérő szakmát, hivatást – nem kevés sikerrel. Az egyetemeken főleg a könyvekhez való hozzáférés jelent problémát. Bár törvény szabályozza, hogy azok a tanárok, akik saját könyvükből tanítanak, kötelesek elektronikus formában a látássérült hallgatók rendelkezésére bocsátaniuk azt, a gyakorlatban ez mégsem működik. Azért ez nem tántorítja vissza az embereket, akiknek konkrét elképzeléseik vannak arról, mit akarnak az életben. Sok látássérült diák a nyelvtanulásban is jeleskedik – egyre többen sajátítják el a legelterjedtebb nyelvek valamelyikét. Mégis, sajnos, azt lehet mondani, hogy ezen pozitív példák ellenére is jelentős azok száma, akik leszakadnak és lemaradnak társaiktól. Sokan még az érettségiig sem jutnak el. Szomorú azt látni, hogy egy részüknél az életformájuk nem biztosítja számukra a megfelelő

szellemi fejlődést; így megmaradnak gyermeki szinten. Az ő életük egyhangúvá és kilátástalanná válhat.

Ez ellen nem könnyű tenni, mert az ilyen emberek elszigetelődnek, sokan közülük családot sem alapítanak. De senki nem tud önmagában, a világtól elzárta fejlődni. Ezeknek az embereknek a felkutatása nem egyszerű – főleg a kistelepüléseken élőké nem, hiszen vidéken nincs elég látássérültekkel foglalkozó iskola, egyes térségekben nincs elég szervezet, amelyik programlehetőségeket kínálna vak és gyengén látó fiatalok számára; vagy ha van, sokan nem tudnak róluk. Munkát találni pedig szinte egyáltalán nem lehet. A vidéken élő látássérült emberek közül sokan kényszerülnek feljárni Budapestre dolgozni. A cél azonban az, hogy lehetőleg minél több emberrel maradjon meg a kapcsolattartás, s a kívülről is előbb-utóbb bevonódjanak a közösségi programokba. Akadnak olyanok, akik csak úgy tudnak eljönni ezekre a rendezvényekre, ha a részvételért nem kell fizetniük vagy csak keveset. Programok, megmozdulások szervezésekor ügyeljünk arra, hogy amennyire költségkeretünk engedi, a részvételi díjat, a belépők árát alacsonyán állapítsuk meg. Követendő példaként említeném azt a sok-sok egyesületet és szervezetet, amelyeknek sikerül ezt évről évre megvalósítaniuk.

Elgondolkodtató a lemaradás, lemorzsolódás háttérben meghúzódó oka. Érdekes megfigyelnünk, hogy míg külföldön ma tanárnak lenni presztízst jelent, addig nálunk oly mértékben degradálódott ez a hivatás, hogy szinte bárki – válogatás nélkül – jelentkezhet tanárszakra, és gyakran el is jut a diplomáig. Sokaknak nincs megfelelő önismerete ahhoz, hogy reálisan felmérje képességeit, és eldöntse, valóban az-e a küldetése, hogy szívvel-lélekkel gyermekeket tanítson.

Aki arra szánja el magát, hogy fogyatékos gyermekekkel foglalkozzon, még nagyobb elhivatottságot kell éreznie. Nem elég csupán elvégezni a gyógypedagógiát vagy másikat, ezzel egybevágó szakot, s ugyancsak nem elég némi érdeklődést mutatni például a vak emberek életmódja iránt. A sérült tanulókkal dolgozó tanárnak, tanítónak vagy nevelőnek rendkívüli érzékenységgel, hivatástudattal és rátermettséggel kell rendelkeznie. Sokat számít, ha vannak előzetes tapasztalatai. Igen jól működik az is, amikor maguk az adott problémában érintettek vállalják sorstársaik tanítását.

A fentebb felvetett problémák további forrásai után kutatva kitérnék az is, hogy a látássérült fiatalok egy részének nincs kellő motivációja ahhoz, hogy folytassa tanulmányait, és így eljusson a neki való pálya vagy szakma kiválasztásáig, s majd az elhelyezkedésig. A diákok nagy része eddig mélységeiben nem kellően feltárt okok miatt idő előtt elveszíti az érdeklődését, a lelkesedését, a kitartását

– nem csak a továbbtanuláshoz, hanem gyakran megesik az is, hogy más, addig számukra kedves elfoglaltságot, mondjuk sportot, is félretesznek. Néhányuknak életcéljuk sincs. Milyen gyógy módok vannak erre?

Fontos, hogy a fiatalok lassanak esélyt álmaik, vágyaik beteljesítésére. Lényeges, hogy azzal foglalkozhassanak, és olyan munkát végezzenek, amit szeretnek. Nem volna szabad hagyni ennyire leszűkülni a lehetőségeket, mint jelen pillanatban, hiszen a látássérült emberek is sokfélék, így az érdeklődési körük is különböző. A társadalomnak is nagy felelőssége van abban, hogy mikor milyen utakat, módokat, jogi kereteket teremt számukra önmaguk kipróbálására, fejlesztésére.

Sokkal több munkahelyre van szükség – fokozottan figyelve arra, hogy az egyes emberek szintjüknek és képességeiknek megfelelő munkát végezzenek. Fontos, hogy a fogyatékosokkal élők a társadalom által elismert és megbecsült munkához jussanak, s ily módon önmaguk és családjuk fenntartására elegendő bevételre tegyenek szert.

Semmiképpen nem hoz felemelkedést, ha a sérültek csak a segélyekre támaszkodhatnak. Ez csupán lealacsonyodáshoz, s az esetleges fizikai nélkülözésen túl életük kiüresedéséhez vezet, ha nincs értelmet, perspektívát nyújtó munka a számukra.

Hiszen a munka nemesíti az embert. Törvény írja elő, de a valóságban nehezen kieszközölhető, hogy a vak és gyengén látó emberek két szakmát is szerezhessenek állami támogatottságú képzési formában akkreditált intézményekben. Igen fontos az is, hogy a munkaadók komolyan vegyék, és egyenrangú partnernek tekintsék a fogyatékos, köztük a vak és gyengén látó embereket. A rájuk bízott feladat legyen megfelelő számukra, az elvárások pedig ne legyenek se túl magasak, se túl alacsonyak. Ugyanazok az emberi jogok, amelyek másokat megilletnek, érvényesek őrájuk is – ezt tanácsos szem előtt tartani. Kerülni kell azt, hogy személyes előítéletek miatt ezek az emberek lehetőséget se kapjanak a munkában való megmérettetésre. A legtöbb előítélet ugyanis csak feltételezés, amelynek valóságalapja erősen vitatható. Érdeemes meggyőződni tehát személyesen is arról, hogy mire képesek a fogyatékosokkal élő emberek.

Ennek egyik eszköze a próbaidős munka. A munkaadónak nem kell elköteleznie magát véglegesen anélkül, hogy megismerné, milyen képességekkel rendelkezik az adott munkára jelentkező illető. Ma Magyarországon létezik több olyan munkaadó is, amelyik az egész társadalom számára példaértékű dolgot valósít meg. Egyik ilyen kiemelendő a Hotel Panda, ahol 90%-ban csak fogyatékos emberek dolgoznak, s a munka kellemes, jó légkörben folyik. Az alkalmazottak

szíves-örömet végzik feladataikat, kiegyensúlyozott életet élnek, megtanulták helyesen értékelni önmagukat – egyszóval kedvező változást hozott életükbe a munka.

A munkába állás vagy munkahelyszerzés során megtapasztalt nehézségek többsége, úgy tűnik, érinti a látó társadalmat is, azaz nem csupán a vak emberek sajátságos életproblémái. Gyökeres változásra van szükség ahhoz, hogy új alapokat teremtsünk hazánkban, amelyek szilárdak, és hosszan tartó javulást hoznak a munka területén.

Összegzésképpen elmondható, hogy mindezen problémák kezelésére, megoldására nagy összefogásra van szükség a látássérültek és a látók részéről egyaránt. A társadalomnak gyökeres változáson kell keresztülmennie ahhoz, hogy eljussunk oda, hogy emberek százai és ezrei ne kallódjanak el, és ne váljanak teljesen kiszolgáltatottá.

Hiszem, hogy a folytonos próbálkozás viszi előre az embert, ami előbb-utóbb meghozza a gyümölcsét – ezt a saját életemen is tapasztalom. Azok a látássérültek, akik nagyon kitartóak és mindenre elszántak, fantasztikus dolgokat visznek véghez az életben. Akihez a sport áll közel, az a sportban jeleskedik, aki kalandvágyó, az külföldön teremt magának új életet és így tovább. Mindehhez az kell, hogy az emberek értékeljék saját magukat, higgyenek a képességeikben, és akarjanak mindazokkal kezdeni valamit. Akarják az életet úgy élni, hogy nyitottak az új dolgokra, és tudatosan figyelnek a lehetőségekre, amelyeket az élet hoz. Ha egy ember igazán akar valamit, kitörhet a semmittevésből, és felülemelkedhet a mindennapok kicsinyességén. Hiszen az élet ajándék. És amink van, azzal kell élnünk, de élnünk kell!